

Інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка

Чернігівський літературно-меморіальний
музей-заповідник М. М. Коцюбинського

ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 2

Чернігів
2012

Участь чернігівців у підготовці та проведенні
XIV Всеросійського Археологічного з'їзду

Яскраву сторінку в науковому житті Чернігова становили підготовка й проведення в серпні 1908 р. XIV Всеросійського Археологічного з'їзду. Як свідчать протоколи Ради XIII Всеросійського Археологічного з'їзду, пропозиції Д. Я. Самоквасова і керуючого справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії П. М. Добровольського щодо проведення чергового з'їзду в Чернігові була підтримана П. С. Уваровою і більшістю учасників зібрання. Відтак, П. М. Добровольський звернувся до Чернігівської міської думи з проханням дати згоду на цей захід. Але чернігівські делегати виїхали до Катеринослава без офіційної відповіді міської думи, скликати яку за відсутності голови управи та його заступника було неможливо. Враховуючи те, що губернська земська управа дала позитивну відповідь, на ім'я П. С. Уварової була надіслана телеграма: «Признавая очень желательным устройство следующего съезда в г. Чернигов, Управа о сем докладывает Думе 24-го августа»¹. Отже, чернігівська делегація на XIII Археологічному з'їзді у складі П. М. Добровольського, А. П. Шелухіна й А. В. Верзиловни підтримала ідею проведення чергового форуму науковців у столичному граді літописних сіверян². Цю пропозицію П. С. Уварової та Д. Я. Самоквасова схвалили В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський та інші відомі вчені.

Підготовка з'їзду тривала за умов російської революції 1905 – 1907 рр. У розпал грудневого збройного повстання, коли війська та поліція штурмували на Пресні барикади терористів-бойовиків, графиня П. С. Уварова писала Д. Я. Самоквасову, що в такий неспокійний час «приходится пока не собирать Предварительного комитета по Черниговскому съезду. От министра получено разрешение собраться, когда найдем то более удобным»³.

Перше засідання Московського підготовчого комітету (директор – МПК) по влаштуванню XIV Археологічного з'їзду відбулося 6 лютого 1906 р. На ньому знову несподівано постало питання про

місце його проведення. Відомі російські вчені М. П. Кондаков та А. І. Соболевський звернулись до П. С. Уварової з листом, в якому зазначалось, що «Чернигов, находящийся в том же районе, подобно Харькову и Екатеринославу, не представляет никакого интереса в археологическом отношении, мы позволяем просить на необходимость созвать новый съезд в городе более богатом в археологическом отношении и представляющий значительный интерес для ученых», зокрема, називалися Самарканд або Севастополь⁴. П. С. Уварова відхилила цю пропозицію, а в ході обговорення її думку підтримала більшість членів МПК (за винятком С. К. Богоявленського й І. А. Лінніченка), і відкритим голосуванням (58 проти 5) залишила рішення Ради XIII Археологічного з'їзду без змін⁵. Цей конфлікт, однак, негативно позначився на роботі підготовчого комітету.

До складу МПК увійшли найавторитетніші вчені того часу

Д. М. Анучин, М. В. Довнар-Запольський, В. О. Ключевський, Ю. О. Кулаковський, І. А. Лінніченко, Е. Р. фон Штерн, Є. К. Редін, В. Г. Ляскоронський. Злагодженій роботі заважали традиційні суперечки між Московським та Петербурзьким науковими центрами, хоча на XIV Всеросійському Археологічному з'їзді уперше за останні 10 років історики й археологи Москви і Петербурга працювали разом.

Проведення XIV Археологічного з'їзду планувалося на батьківщині Д. Я. Самоквасова, відтак учений доклав чимало зусиль для його належної підготовки. За дорученням МПК він розробив «План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда»⁶. Д. Я. Самоквасов запропонував також опублікувати малюнки золотих та срібних речей з чернігівських (1883, 1889 рр.) та львовського (1879 р.) скарбів, що належали Імператорській археологічній комісії (далі – ІАК), відтворити зовнішній вигляд срібних злитків-гривень, знайдених біля с. Горбово. Передбачалося зібрати відомості про старожитності Чернігово-Сіверщини, що зберігалися в Імператорській археологічній комісії, Московському історичному музеї, музеях Київського університету св. Володимира, Київської духовної семінарії та Харківського університету⁷. Але в життя була втілена лише остання з цих пропозицій – у «Трудах» МПК у

розділі «Материалы по археологии Черниговской губернии» з'явилася впорядкована Д. Я. Самоквасовим і П. С. Уваровою зведена інформація про розкопки та знахідки старожитностей на території Чернігівської та Полтавської губерній протягом 1860 – 1905 рр.⁸

Перший крок на шляху втілення цього рішення в життя зробила Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧГВАК), ухваливши програму подальших дій, яку в лютому підтримав МПК⁹. Наступним кроком став підготовлений у листопаді 1905 р. лист В. Б. Антоновичу з пропозицією взяти участь у підготовчих роботах до XIV Археологічного з'їзду, але «смута отбила охоту заниматься археологией. Всем было, по видимому, не до того»¹⁰.

У березні 1906 р. П. М. Добровольський звернувся до Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ) з приводу проведення археологічних розкопок на території Чернігівщини¹¹. Це питання обговорювалось на засіданні ЧГВАК у квітні 1906 р. за участю Д. Я. Самоквасова, який запропонував об'єкти подальших студій у басейні річок Остер і Стрижень, городища на Дніпрі, а також пам'ятки на території Сосницького та Новгород-Сіверського повітів¹². Крім того Д. Я. Самоквасов оглянув кургани на Болдиній горі та лівому березі р. Стрижень, де виявив сліди аматорських розкопок¹³. Водночас ІМАТ доручило В. В. Хвойку провести розвідки по берегах Дніпра від гирла Десни до Любеча і виділило з цією метою 300 крб.¹⁴ але здійснити їх не вдалося.

У квітні 1906 р. до Чернігова прибула П. С. Уварова, за участю якої відбулося організаційне засідання Чернігівського попереднього комітету по влаштуванню XIV Археологічного з'їзду (далі – ЧПК). Обране на ньому тимчасове бюро на чолі М. Д. Корвольським-Гриневським, яке вирішувало організаційні питання, наприкінці травня передало свої повноваження керівництву ЧПК.

Передусім належало зібрати кошти для підготовки і проведення з'їзду. 1500 крб. виділило ІМАТ, 3110 крб. – орган місцевого самоврядування. Крім того, Д. Я. Самоквасов надав 700 крб. для друкування матеріалів з власних коштів. Секретар ЧПК П. М. Добровольський запевняв графиню П.С. Уварову

тому, що чернігівці «по мере сил и возможностей, будут стараться на пользу общего дорогого нам дела»¹⁵.

У жовтні 1906 р. у Чернігові з'явився ще один музейний заклад – Спархіальне давньосховище, експонати якого було розміщено в одному з корпусів Чернігівської духовної семінарії¹⁶. На його базі невдовзі виникла Церковно-археологічна комісія, що складалася головним чином з викладачів семінарії, духовного училища та священників, які цікавились історією краю. До складу комісії увійшли О. М. Єфимов, К. Т. Карпинський, М. А. Доброгаєв, І. Я. Галахов, В. Г. Дроздов, які водночас були членами ЧГВАК¹⁷.

Революційні події 1905 – 1907 рр. певною мірою ускладнювали виконання передз'їздівських програм¹⁸. Відтак, активна робота розпочалася тільки влітку 1907 р. Так, у липні-вересні 1907 р. В. Г. Дроздов і К. Т. Карпинський обстежили територію Городнянського та Чернігівського повітів і зафіксували нововиявлені кургани¹⁹, П. М. Добровольський з'ясував стан Остерської Божниці. Чернігівських дослідників консультували відомі фахівці Г. Г. Павлуцький, М. І. Петров, Д. В. Айналов²⁰.

Проте Д. Я. Самоквасов, який у червні 1907 р. перебував кілька днів у Чернігові й ознайомився з роботою ЧПК, повідомив П. С. Уваровій, що «черниговцы много обещали, а до сих пор ничего не сделали для XIV съезда, да и не могут ничего сделать, потому что в Чернигове нет подходящих работников, даже исполнительных»²¹.

Протилежної думки дотримувався професор М. І. Петров, який восени того ж таки року відвідав Чернігів й оглянув місцеві музеї та матеріали, зібрані під час експедицій по Чернігівській губернії. Він був приємно здивований самим фактом існування «десь того багатства старины, которое видел». М. І. Петров відзначив, що «рабочие руки в Чернигове есть»²² і позитивно відгукнувся про доробок В. Г. Дроздова та П. М. Добровольського²³.

П. М. Добровольський як секретар ЧПК вів листування з ЧПК і безпосередньо з П. С. Уваровою. Він також опікувався збиранням матеріалів для виставки, підготовкою археологічних об'єктів давньоруської доби для демонстраційних розкопок Д. Я. Самоквасова на території Болдиних гір та в урочищі Старе надовище в Берізках²⁴.

Земський учитель Мглинського повіту, член ЧГВАК С. А. Гатцук зміг у 1907 р. провести розкопки маловідомих курганів на території Новгород-Сіверського Полісся. Звіт С. А. Гатцука про ці дослідження зберігається в Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі. Аналізуючи звіт археолога-аматора, О. А. Спіцин зауважив, що проведені роботи були незначними, «вследствие неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении». Результати досліджень С. А. Гатцука не були оприлюднені на з'їзді, а з'явилися пізніше в публікації О. А. Спіцина²⁵.

Головне завдання ЧПК полягало у влаштуванні виставки місцевих старожитностей. За усталеною традицією вона мали відобразити особливості й основні етапи історії регіону й водночас ілюструвати запропоновані доповіді²⁶. Відтак, ЧПК звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам'ятки старовини²⁷.

П. М. Добровольський особисто здійснив каталогізацію експонатів і систематизував їх за культурно-хронологічною приналежністю та джерелами надходження. Пам'ятки на виставку надходили не тільки з Чернігівської, а й з Полтавської та Курської губерній. Найважче було отримати експонати від археолога М. Ф. Біляшівського, який зник «братъ все, что называется, у них из-под носа, но никто не припомнит, чтобы когда-нибудь дал кому-нибудь и что-нибудь, хотя бы и дублеты»²⁸.

Каталог виставки був виданий напередодні з'їзду коштом Д. Я. Самоквасова²⁹. Його публікація ускладнювалась тим, що деякі дослідники (як висловила П. С. Уварова, «по природной нашей русской беспечности») надіслали колекції в останній тиждень або й день відкриття виставки. Відтак описи цих матеріалів довелось друкувати на додаткових сторінках уже під час роботи з'їзду³⁰.

П. М. Добровольський підготував звіт про роботу ЧПК, який виголосив під час відкриття з'їзду, зазначивши що «черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими ученым конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца». На секційних засіданнях він виступив з доповідями «Где находились старинные, несуществующие храмы

Чернигова», «Об Олеговом поле», «О пещерах Елецкого монастыря»³¹. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, П. М. Добровольський зазначив, що Олегове поле знаходилось на місці сучасного села Льгов. Щодо Єлецьких печер, то, на думку дослідника, вони являли собою звичайні монастирські льохи й ніякого відношення до св. Антонія не мали.

Завдяки зусиллям П. М. Добровольського та Д. Я. Самоквасова, під час з'їзду відбулися показові археологічні розкопки на Болдиній горі й Старому кладовищі в Берізках³². Навколо Д. Я. Самоквасова гуртувалися не тільки відомі археологи, а й «учащиеся, юноши, девушки, жадно слушавшие объяснения профессора». Є. О. Корноухов згадував, що під час Археологічного з'їзду сформувався гурток «самоквасовцев»³³. Серед присутніх були відомі в майбутньому археологи, дослідники старожитностей Чернігівщини – В. А. Шугаєвський, П. І. Смолічев, С. Г. Баран-Бутович.

Загалом у роботі XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові протягом 1 – 12 серпня 1908 р., взяли участь 282 особи, у тому числі 125 офіційних депутатів від університетів, наукових товариств, архівних та музейних установ багатьох міст Російської імперії, а також Кракова і Праги. На пленарних та секційних засіданнях було заслухано близько 90 доповідей і повідомлень³⁴.

Успіх мала й підготовлена до з'їзду виставка. Після закриття XIV Археологічного з'їзду частина колекцій перейшла у власність міста. За активної участі П. М. Добровольського міська дума вирішила заснувати історичний музей на честь 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів і об'єднати його з музеєм ЧГВАК³⁵.

Виступаючи у грудні 1908 р. на засіданні відділу слов'янської та російської археології Російського археологічного товариства з доповіддю про результати останніх археологічних досліджень на Чернігівщині, Д. Я. Самоквасов висловив думку про необхідність концентрації цих матеріалів в «особом археологическом музее Северянской земли, который предполагается устроить в Киеве»³⁶, хоча, за спогадами Є. О. Корноухова та А. В. Верзилова³⁷, такий музей планувалося відкрити в Чернігові. У будь-якому випадку реалізація цієї ідеї

дозволила б зібрати докуни артефакти, виявлені в курганных некрополях Північного Лівобережжя. На сьогодні переважає більшість цих пам'яток знаходиться і почасти експонується у Державному історичному музеї в Москві та Ермітажі³⁸, і лише незначна їхня частина перебуває у музеях Києва та Чернігова³⁹.

Під час роботи XIV Археологічного з'їзду П. С. Уварова отримала лист від учителя Чернігівської чоловічої гімназії О. Бурова про знайдений у липні 1908 р. біля с. Низківки скарб срібних прикрас, що складався з «серебряного ожерелья, кольца, серьги и браслеты найдены в зарытом в земле сосуде около месяца тому назад»⁴⁰. Крім того, О. Буров повідомив адресу Є. Локтева, який міг більш детально розповісти про скарб та показати знайдені речі. Скарб одразу ж було викуплено, а згодом описано та опубліковано Д. Я. Самоквасовим⁴¹. Нині він знаходиться в експозиції Державного історичного музею в Москві⁴².

Специфічною рисою XIV Археологічного з'їзду була активна участь у його роботі місцевих дослідників, краєзнавців та аматорів старовини з Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського та інших міст і містечок регіону⁴³.

¹ Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 1515, арк. 321.

² Там само; Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / Под ред. В. К. Трутовского – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 1.

³ Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації (далі ВПД ДІА), ф. 104, оп. 1, спр. 25, арк. 109.

⁴ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 75.

⁵ Там само, арк. 76; Правила Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 – 9 февраля 1906 г. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1906. – С. 17–18.

⁶ Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины... – С. 1–21.

⁷ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 52–56.

⁸ Протоколы // Древности. Труды Московского Археологического общества. – М., 1878. – Т. VII. – Вып. 2. – С. 1–98.

⁹ Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1905 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1906. – С. 22–27.

¹⁰ Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1909. – Вып. 7. – Отд. 1. – С. 51–85.

¹¹ Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РА ІМК), ф. 4, оп. 1, спр. 53, арк. 28.

¹² Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии... – С. 55.

¹³ Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. II.

¹⁴ РА ІМК, ф. 4, оп. 1, спр. 53, арк. 37.

¹⁵ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 114.

¹⁶ Дроздов В. Г. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища // Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – Вып. 1. – С. 20.

¹⁷ Протоколы // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове в 1908 г. / Под ред. графини П. С. Уваровой. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 6.

¹⁸ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 34.

¹⁹ Дроздов В. Г. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища. .. – С. 20.

²⁰ ВПД ДІА, ф. 17, Оп. 1, спр. 635, арк. 149–149 зв.

²¹ Там само, арк. 154.

²² Там само, арк. 184, 245.

²³ Там само, арк. 201; Коваленко О. Б., Ясновська Л. В. Нові матеріали з історії чернігівських музеїв // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 104.

²⁴ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 134, 150.

²⁵ Спицын А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губернии С. А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1914. – Вып. 29. – Отд. 1. – С. 154–169.

²⁶ Протоколы // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове... – С. 30.

²⁷ Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда // Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Чернигов: Типография Губернского зсмства, 1908. – С. 4.

²⁸ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 286 зв.

²⁹ Протоколы // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове... – С. 133.

³⁰ Там само. – С. 132–133.

³¹ Добровольский П. М. Где находились старинные, не существующие ныне, храмы г. Чернигова // Труды XIV Археологического

съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 112–113.
Добровольский П. М. Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастыря // Там само. – С. 88–89.

³² Рудаков В. Е. Четырнадцатый Археологический съезд и тысячелетие города Чернигова. – СПб., 1908. – С. 5; Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 37.

³³ Корноухов Е. Памяти профессора Д. Я. Самоквасова // Черниговское слово. – 1911. – 13 августа. – С. 2.

³⁴ Рудаков В. Е. Четырнадцатый Археологический съезд... – С. 19.

³⁵ Каталог [Черниговского соединенного исторического] музея – Чернигов: Типография Губернского земства, 1915. – С. IV.

³⁶ РА ПМК, ф. 3, оп. 1, спр. 414, арк. 2.

³⁷ Верзилів А. В. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 162; Корноухов Е. Памяти Петра Михайловича Добровольского: Некролог // Черниговские епархиальные известия. – 1910. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 871–875.

³⁸ Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. Серія: Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 141, 144, 149–150, 152, 154, 156, 158.

³⁹ Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія». – К., 2005. – С. 16.

⁴⁰ ВПД ДІА, ф. 17, оп. 1, спр. 635, арк. 405 зв.

⁴¹ Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 38–41.

⁴² Українські культурні цінності в Росії... – С. 154.

⁴³ Коваленко О. Б. З історії відзначення 1000-ліття літописного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 11.

